

INTENCIONALITÁS ÉS NYELVI JELENTÉS

Az a tény, hogy manapság mind több nyelvelmélet tekinti megkerülhetetlen kérdésnek az agy és tudat problematikáját, egyértelműen jelzi az ún. mentalizmus térnyerését a kortárs nyelvtudományban és nyelvfilozófiában. A nyelvi performancia tényeit nem tisztán nyelvészeti elméletek alapján megközelítő, így az ún. taxonómikus nyelvészettel szembeforduló mentalizmus pozíciójának erősödését alapvetően két dologgal magyarázhatjuk. Egyfelől a mentalisták által kínált válaszok komplexitásával, másfelől azzal a mind plauzibilisebb elméletekbe torkolló, intenzív érdeklődéssel, amelyet a pszichológusok, agykutatók, neurobiológusok tanúsítanak a nyelv. nyelvi kommunikáció és jelentés iránt. Mindkét tényező hozzájárul ahhoz, hogy a tudat és az elme tárgyra irányultsága, azaz az intencionalitás problematikájának előtérbe kerülése új megvilágításba helyezze a nyelv szinkron leírásának alapproblémáit, a nyelvi tudással, annak működtetésével és elsajátításával kapcsolatos kérdéseket.

Az alábbiakban egyfelől azt kívánom érzékelteni, hogy miképpen kerültek a nyelvi kommunikáció alapjait, a nyelvelsajátítás folyamatát taglaló elméletek gyűjtőpontjába a mentális világgal, a tudat intencionalitásával kapcsolatos kérdések. Másfelől kitérek arra, hogy a szóban forgó elméleteket erősítő neurobiológiai hipotézisek miképpen gondolhatók tovább egy mentalista jelentéstani modell keretei között.

I.

Az a nyelvész tehát, aki a mentalizmus kauzális felfogása mellett érvel, abból a kijelentésből indul ki, hogy egy nyelvelmélet ingtag alapokra épül, ha az nem utal mentális eseményekre és folyamatokra, ha nem tartalmaz olyan tekineteket, amelyek segítségével megfogalmazhatók a nyelvi kommunikáció alapját képező mentális műveletek elvei. Egy ilyen elméletnek a mentalista szerint a beszélő kommunikációs képességének alapjául szolgáló mechanizmust az idegrendszer egyik összetevőjeként mint agyi mechanizmust kell megközelítenie. Nem véletlen tehát, hogy ez az elgondolás kedvező fogadtatás-

ra lelt a tudat és az intencionalitás problematikája iránt immár nyitott nyelvfilozófusok körében.

De mivel magyarázható ez a mentalista tézisek iránti nyitottság a kortárs analitikus filozófiában? Amennyire én látom, két kommunikációelméleti felfogás látványos térnyerésével. Az egyik az a – többek között H. P. Grice nevével fémjelzett – megközelítés, amely a nyelvi kommunikáció lényegét a kommunikációs szándék kifejezésében és megragadásában látja. A másik koncepciót az empirikus nyelvpszichológia „kognitív vezérlési elv”-nek nevezi. Ennek a nyelvelsajátítás problematikájával kapcsolatos elgondolásnak pedig az a lényege, hogy a nyelvtani rendszer kibontakozását az azt megelőző gondolkodásbeli fejlődés határozza meg. Az előbbi, többek között Donald Davidson, John R. Searle, Jerry Fodor által újra-fogalmazott feltevése lényege tehát, hogy a nyelvi kommunikáció akkor tekinthető sikeresnek, ha a vevő képes megérteni valamilyen, az adó szavai által kifejezett, de eredendően nem nyelvi természetű mentális tartalmat.¹

Annak megítélésében viszont igen eltérő álláspontok születtek, hogy voltaképpen miféle mentális tartalmakról is van szó, és hogy milyen természetűek az őket kísérő attitűdök. Grice szerint például a kommunikáció folyamatában közvetített mentális tartalmak nem mások, mint a közlemények háttérében rejlő intenciók. Azaz valamely kommunikatív aktus során a beszélő oly módon kíván a kijelentésével valamilyen hatást elérni, hogy a hallgató felismeri ezt a szándékát.²

¹ Lásd Donald Davidson: *Communication and convention*, in *Inquiries into Truth and Interpretation*, Clarendon Press, Oxford 1984, John R. Searle: *Intentionality. An Essay in the Philosophy of Mind*, Cambridge University Press, Cambridge-London-New York 1983, Jerry Fodor: *Psychosemantics*, MIT Press, Cambridge/Mass. 1987,

² Grice álláspontjának részletes kifejtését lásd H.P. Grice: „Meaning”, *The Philosophical Review* 64 (1957), 377–388.o.; „Utterer's meaning, sentence-meaning and word-meaning”, *Foundations of Language* 4 (1968), 225–252.o.

A kommunikációs intenció problematikája áll Davidson elméletének gyújtópontjában is, aki szerint a beszélő elsődleges intenciója rend szerint az, hogy olyan szavakat mondjon ki, amelyeknek a hallgató majd bizonyos igazságfeltételeket tulajdonít.³ Davidson szerint a sikeres kommunikáció mind a hallgató, mind a beszélő részéről feltételez egy, a másik nyelvében szereplő mondatok igazságfeltételeire vonatkozó előzetes elméletet, amelyet azután a kommunikáció folyamatában egy *ad hoc* koncepció vált fel. Fodor ugyanakkor ragaszkodik ahhoz az elképzeléshez, hogy a kérdéses mentális tartalom végső soron nem más, mint a gondolkodás belső nyelvének valamely mondatával kapcsolatos előzetes attitűd.⁴ David Lewis ezzel szemben azt hangsúlyozta, hogy az adó által kifejezett mentális tartalomnak valamilyen elvont entitásnak – univerzálának – kell lennie, amely – bár független az individuális tudattól – valamilyen módon jellemzi az adót.⁵ Lewis ezeknek a mentális tartalmaknak a megértése, azaz a kommunikáció eredményessége szempontjából igen fontos szerepet tulajdonít a nyelvi konvencióként felfogott hitelességnek és bizalomnak. Fodor viszont a kommunikáció folyamatát meghatározó konvenciókról mint olyan támpontokról gondolkodik, amelyek révén a hallgatók sikerrel következtethetnek az üzenetek specifikus tartalmára. A jelentés-hipotézisek fogalmi alapjait vizsgálva azonban Fodorék nem kerülhetik meg e fogalmi alapok genezisének problémáját. Többségük számára elfogadhatónak tűnik az, a kognitív vezérlési elv kidolgozó által sugallt általános feltételezés, hogy a cselekvések sokaságát kipróbáló gyer-

mek már a tényleges nyelvhasználatot megelőzően képezi agyában a fogalmakat cselekvéseiről, cselekvési vágyairól, e tárgyak tulajdonságairól. I. Schlesinger például a nyelvet megelőzően kialakuló alapvető fogalmi osztályokat olyan „helyzetelemző sémák”-nak tekinti, amelyek a gyermek saját cselekvésének fejlődésére vezethetők vissza.⁶ Miként J. Bruner is a gyermeki cselekvések, a felnőtt és a gyermek közötti tranzakciók világából eredezteti a nyelvet megelőző, alapvető megismerési kategóriák kialakulását.⁷

Általában elmondhatjuk, hogy több nyelvpszichológus és analitikus filozófus helyezkedik arra az álláspontra, hogy a szemantikai és szintaktikai kategóriák alapjául olyan preverbális fogalmi osztályok szolgálnak, amelyek különböző cselekvéseket, cselekvési szituációkat és magát a cselekvőt jelentik meg az első nyelvet elsajátító gyermek tudatában.

Ani tehát ezekben a teóriákban közös, hogy megerősítésükre kiváló lehetőséget kínálnak azok a releváns agyi mechanizmusokkal kapcsolatos vizsgálatok, amelyeket korábban a mentalizmus nyelvész és nyelvfilozófus apologetái egyaránt sürgettek. Ebbe a körbe tartozhatnának például George Lakoff, Antonio Damasio, Mark Johnson, Eleanor Rosch, Gerald Edelman vagy Patricia S. Churchland tudat és nyelv problematikáját érintő elemzései is.⁸

Hadd illusztráljam mindezt egy – a fent említett szerzők által – általánosan elfogadott hipotézissel. E feltevés lényege az, hogy az agy fejlődése során a külvilág olyan leképezésére vált alkalmassá, amely azt tükrözi, hogy az milyen módosulásokat idéz elő a testben. Vagyis a

³ Donald Davidson: *Communication and convention*, id. kiad., 271–273. o.

⁴ Vö. J. Fodor: *The Language of Thought*, id. kiad., 106. o.

⁵ David Lewis: *Languages and language*, in *Philosophical Papers*, Oxford University Press, Oxford 1983, 163–189. o.

⁶ Lásd I. Schlesinger: *The Prediction of Utterances and Language Acquisition*, in: *The Ontogenesis of Grammar. A Theoretical Symposium* (szerk. D. Slobin) Academic Press, New York, 1971.

⁷ Lásd J. Bruner: *From Communication to Language: A Psychological Perspective*, *Cognition* 3, 1975, 255–287. o.

⁸ Lásd pl. G. Lakoff: *Women, Fire, and Dangerous Things: What Categories Reveal About the Mind*. Chicago: University of Chicago Press, 1987, M. Johnson: *The Body in the Mind. The Bodily Basis of Meaning, Imagination, and Reason*. Chicago: University of Chicago Press, 1987, G. Edelman: *Bright Air, Brilliant Fire*. New York: Basic Books, 1992, P. S. Churchland: *Neurophilosophy: Toward a Unified Science of the Mind-Brain*. Cambridge, MA: Bradford Books/MIT Press, 1986, A. R. Damasio and H. Damasio: *Cortical systems underlying knowledge retrieval: Evidence from human lesion studies*, in *Exploring Brain Functions: Models in Neuroscience*, pp. 233–248, New York: Wiley & Sons, 1993, A. R.

környezetet úgy jeleníti meg, hogy amikor kölcsönhatás lép fel az organizmus és a környezet között, módosítja a test elsődleges reprezentációit. Az a tudás, amelyet például egy tárgy tapintásából vizuális vagy éppen egy akusztikai élményből szerez az organizmus, a cselekvő testre vonatkozó referencia-rendszerben jelenik meg. E hipotézis szerint a szokásos perceptuális működések legtöbb esetében az észlelt tárgyaknak megfelelő szenzoros rendszerrel, vagy rendszerekkel együtt működik a szomatoszenzoros rendszer és a motoros rendszer is. Amikor tehát egy tárgyat megérintünk, a bőr két helyi jelzést továbbít: az egyik a tárgy fonnájára és mintázataira vonatkozik, a másik a tárggyal kapcsolatos cselekvésekre. Nyilvánvaló, hogy ez a fajta testi feldolgozás elkerülhetetlen, vagyis a tudat bizonyos értelemben elképzelhetetlen az ilyen jellegű megtestesítés nélkül.

Damasio szerint mindez két alapvető reprezentáció halmazt tételez fel az idegrendszerben.⁹ Az egyik az ún. kulcsesemények megjelenítése az egyén emlékezetében. Mit csinálunk, mit szeretünk, milyen tárgyakat használunk, milyen cselekedeteket végzünk leggyakrabban? A másik reprezentációhalmaz az egyén testének elsődleges reprezentációjából áll, például annak megjelenítéséből, hogy egy adott tárgy észlelésére miképpen reagál az organizmus. Ebbe a körbe tartoznak a testi és érzelmi állapotok is. Damasio felfogásában az ilyen típusú megjelenítések járulnak az „én” alapfogalmának kialakulásához. Azaz a subjektivitás akkor bontakozik ki, amikor az agy nem csupán valamely tárgy képzeit hozza létre, nem csupán olyan

képeket, hogy az organizmus reagál erre a tárgyra, hanem egy olyan képet is, hogy a szervezet észlel egy tárgyat és arra reagál. Ez az alapvető neurális elrendezés Damasio szerint nem feltételez nyelvi tudást.

A nyelvi kommunikáció az evolúció folyamatában valószínűleg csak akkor jelent meg, amikor az ember már képessé vált bizonyos cselekvések végrehajtására és kategorizálására, valamint arra, hogy a tárgyakról, eseményekről, kapcsolatokról tudatában képzeteket alkosson, és ezeket rendszerezze.

II.

A fentiekben taglalt feltevések plauzibilitását tekintve úgy gondolom, egy mentalista jelentésemélet szempontjából döntő lehet, hogy mennyiben tudja adaptálni ezeket az elgondolásokat. Érdemes tehát a fenti megközelítés tükrében új megvilágításba helyezni néhány, már általánosan alkalmazott jelentéstani kategóriát.

Egy ilyen jellegű kísérlet természetes kiindulópontja lehet a nyelvi és nem nyelvi cselekvések kognitív hátterét alkotó fogalmi összefüggések logikai elemzése. A nyelvi jelentés kérdése ugyanis az általam javasolt megközelítésben erősen kötődik ezeknek a tudat intencionalitását közvetlenül reprezentáló fogalmi kapcsolatoknak a problémájához. Ennek oka egyfelől, hogy a jelölt dolog, azaz a denotátum fogalma rendszerint különböző komplexitású cselekvési szituációk kontextusában rögzül a nyelvhasználó tudatában, másfelől pedig, hogy valamely szó jelentésének szerves része a szó használatának fogalmi megjelenítése. E két tényező együttes vizsgálatával ezért olyan jelentéstani összefüggések megvilágítására nyílik lehetőség, amelyek ismeretében választ adhatunk arra a mentalista modellek szempontjából központi kérdésre, hogy miképpen válhat a nyelvi tudás a fogalomalkotási készség függvényévé.

Induljunk ki tehát abból a feltevésből, hogy ha a különböző komplexitású nyelvi aktusok az intencionális cselekvések egyik – bár kétségkívül speciális – osztályához tartoznak, a róluk alkotott fogalmak éppúgy részei a kognitív háttér asszociációs szerkezetének, mint valamennyi más típusú cselekvés fogalmi reprezentációja. Más szóval valamely intencionális nyelvi aktus

Damasio: *The brain binds entities and events by multiregional activation from convergence zones*, *Neural Computation*, 1:123–132., 1989, A. R. Damasio: *Lesion Analysis in Neuropsychology*. New York: Oxford University Press, A. R. Damasio: *Descartes tévedése. Érzelem, érzelem és az emberi agy*. AduPrint, Budapest, 1996, P. S. Churchland and T. J. Sejnowski *The Computational Brain: Models and Methods on the Frontiers of Computational Neuroscience*. Cambridge, MA: MIT Press/Bradford Books, 1992, G. Edelman: *Neural Darwinism: The Theory of Neuronal Group Selection*. New York: Basic Books, 1987.

⁹ Vö. A.R.Damasio: *Descartes tévedése*, id. kiad., 106–118. o.

végrehajtása éppúgy feltételezi a szóban forgó aktus fogalmi megjelenítésének tudati aktivizálását, mint valamennyi más típusú cselekvésé. A nyelvi cselekvésről alkotott fogalmak így – hasonlóan más cselekvések fogalmi reprezentációjához – az adott cselekvés végrehajtásának módjára vonatkozó tudást involválják. Ami tehát annyit jelent, hogy a megnevezési aktus végrehajtásakor aktivizálódik magának a megnevezési aktusnak a fogalma is, tehát az a tudás, amely az adott szó használatának módjára vonatkozik. Amennyiben tehát elfogadjuk azt, hogy a nyelvi aktusok fogalmi reprezentációi is részei a kognitív háttér asszociatív szerkezetének, úgy be kell látnunk azt is, hogy – hasonlóan valamennyi más cselekvés-fogalmunkhoz – e fogalmi reprezentációk is különböző komplexitású cselekvési szituációk fogalmi reprezentációinak az elemeiként rögzülnek az elmében.

A fentiek tehát azt sugallják számunkra, hogy valamely szó használatakor képzetársítási viszonyok egész sora aktivizálódik a beszélő tudatában. Ezek a viszonyok azonban közvetlenül két fogalmi csomópont – a megnevezés tárgyáról, azaz a denotátumról és a szó használatáról mint intencionális aktusról alkotott fogalom – révén válnak jelentés-meghatározó tényezőkké. A denotátumról alkotott fogalmunk tartalmát azok a képzetársítási viszonyok határozzák meg, amelyek ezt a fogalmat a jelölt dologgal kapcsolatos lehetséges cselekvések és entitások fogalmaival kapcsolják össze a nyelvhasználó tudatában. A kérdéses asszociációs viszonyok léte pedig abból a tényből eredeztethető, hogy a denotátum fogalma rendszerint különböző komplexitású cselekvési szituációk egymáshoz kapcsolódó fogalmi megjelenítésének közös elemeként válik a kognitív háttér részévé. A szó használatáról alkotott fogalmunk tartalmát viszont azok a konceptuális viszonyok határozzák meg, amelyek a szóban forgó fogalmat más nyelvi aktusok fogalmi megjelenítésével fűzik össze. Ezért jelenti tehát meg minden egyes megnevezési aktus valamilyen limitatív nyelvi cselekvés lehetséges elemeként az aktusok kognitív háttérében.

Mármint a fentiek szemantikai tanulságát megfogalmazandó, végül is arra a megállapításra jutunk, hogy a szavak jelentésüket voltaképpen ezekből a használatuk során aktivizált

képzetársítási viszonyokból nyerik. Egészen pontosan azokból a relációkból, amelyek a szó denotátumáról és a szó használatának eleni aktusáról alkotott fogalmakat a kognitív háttér képzetársítási rendszerébe kapcsolják.

Mindez pedig a következő jelentés-meghatározást sugallja számunkra: valamely szó jelentése nem más, mint a szó denotátumáról és használatáról alkotott fogalmak asszociációs kapcsolata. A fenti meghatározás szerint tehát a szavak jelentése két alapvető fogalmi összetevőre bontható. E fogalmi összetevők révén azonban közvetve a szó jelentésének részévé válnak azok a fogalmi viszonyok is, amelyek ezeket a fogalmi összetevőket más entitások és cselekvések fogalmaival kapcsolják össze. A nyelvi jelentés így voltaképpen bonyolult fogalmi összefüggések egész sorát képes összefogni. Ezek a fogalmi összefüggések egyfelől a denotátum fogalmát kapcsolják össze más dolog- és cselekvés-fogalmakkal. A „könyv” szó például képes felidézni a tárgy fogalma mellett a könyv rendeltetésével, sajátos alkalmazási körével együtt a használatához kapcsolódó különböző cselekvések képzeit is. Másfelől pedig egy szó jelentéstartománya olyan fogalmi viszonyok csomópontjával is szolgálhat, amelyek a szó használatáról alkotott fogalmunkat más nyelvi aktusok képzeivel köthetik össze. A „könyv” szó jelentésének így válhatnak például elemévé azok a fogalmi kapcsolatok, amelyek a könyv szó által felidézett létezőket és cselekvéseket jelölő szavak („címlap”, „fejezet”, „olvas”, „fellelőz” stb.) használatának fogalmát a „könyv” szó használatának fogalmi reprezentációjához kapcsolják.

Hogyan határozhatjuk meg mindezek alapján a nyelvi kommunikációt determináló mentális folyamat lényegét? Úgy gondolom, oly módon, hogy egyfajta, az esetek többségében nem tudatosuló választásnak tekintjük, mégpedig a nyelvi jelentést alkotó fogalmi viszonyok formájában rögzült lehetséges szintaktikai struktúrák közül. A lexikai jelentés e folyamat eredményeképpen aktivizált szelektív tekintet a továbbiakban a közlés során felhasznált nyelvi elemek szintaktikai jelentésének. Valamely szó szintaktikai jelentését tehát olyan asszociációs viszonyoknak foghatjuk fel, amely a denotátum és a megnevezési aktus fogalmát a min

denkori kontextusban aktivizált fogalmi relációk csomópontjaiként kapcsolja össze. Az pedig, hogy a lexikai jelentés melyik szegmensé válik egy konkrét közlési aktus fogalmi reprezentációjának elemévé, az adott kontextus jellemzőinek fogalmi megjelenítésétől függ. Így például valamely névszó szintaktikai funkcióját – vagyis azt a mondatrészi szerepet, amelyet egy adott nyelvi közlemény elemeként betölt – a mindenkori kontextus elemeként észlelet denotátum fogalmi megjelenítése határozza meg. Nem véletlenül tartja tehát az általános nyelvész *André Martinet* a lexikai jelentés elemeként aktivizálódó szintaktikai funkciókat olyan jelenségeknek, amelyek „megfelelnek a tapasztalat elemei és az egész tapasztalat közötti” relációknak.¹⁰ Vagyis Martinet valamely szó szintaktikai funkcióját arra a szerepre vezeti vissza, amelyet a mindenkori kontextusban a szó denotátuma betölt. E nyelvi szerep Martinet által „indikátorok”-nak, illetve „funkcionális monémák”-nak nevezett mutatói (az esetvégződések, előjárósók, kötősók, stb.) végső soron azoknak a fogalmi viszonyoknak a nyelvi kifejezései, amelyek a denotátum fogalmát a mindenkori kontextus más elemeit is megjelenítő mentális reprezentáció részévé teszik.

¹⁰ A. Martinet: *Grundzüge der allgemeinen Sprachwissenschaft*. Stuttgart, 1963, 101. o.

Összességében tehát elmondhatjuk, hogy a szintaktikai jelentés a denotátum és a megnevezési aktus fogalmának egy konkrét kontextus észlelésekor aktivizált kapcsolata, azaz a megnevezési aktus mindenkori szituációjának fogalmi reprezentációja. E fogalmi reprezentáció pedig közvetlenül annak a fogalmi egyeztetésnek eredménye, amely során a nyelvhasználó a lehetséges nyelvi aktusok közül a kontextusnak leginkább megfelelőt „választja ki”. Természetesen minél egyszerűbb a kérdéses nyelviaktus, annál nagyobb a valószínűsége annak, hogy ez a fogalmi egyeztetés – mint az okozataként végrehajtott „választás” is – a nyelvhasználó által nem reflektált mentális folyamatként jelöli ki a nyelvi elemek szintaktikai jelentésének tartományát.

Ákár reflektált azonban ez a mentális folyamat, akár nem, a nyelvi elemek szintaktikai jelentése minden kontextusban feltöltődik a fogalmi egyeztetés és az okozatként megvalósuló kognitív választás intencionális tartalmával. Ez az a tartalom, amelyet tehát közvetlenül táplál a nyelvi jelentéseket meghatározó fogalmi kapcsolat. S talán ez lehet az a tartalmi összefüggés, amely nélkül a szó, miként John Locke írja az emberi értelemről szóló értekezésében, nem lenne „egyéb mint jelentéstelen zörej”.¹¹

¹¹ John Locke: *Értekezés az emberi értelemről II.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979. 15. o.

